

Г. Мотука (Варшава)

ПОЛЬСЬКЕ ПІДПІЛЛЯ «ЗА ПЕРШИХ СОВЕТІВ»
Rafał Wnuk, „Za pierwszego Sowietą”. Polska konspiracja
na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej
(wrzesień 1939 – czerwiec 1941), Warszawa 2007

У Польщі важливим елементом пам'яті про Другу світову війну є історія польського підпілля. Опір і боротьба польського суспільства проти німецького та комуністичного поневолення є предметом заслуженої всенародної уваги. Діяльність вояків Армії Крайової (АК) загально відома. Акція під Арсеналом у Варшаві, під час якої в 1943 р. було відбито молодого підпільника Яна Битнара («Рудого») із рук гестапо, вдалий замах у лютому 1944 р. на шефа СС і поліції в варшавському дистрикті генерала СС Франца Кучеру, успіхи польської розвідки, наприклад, у транспортуванні до Англії ракети Фау-2 та, нарешті, відкрита збройна боротьба під час Варшавського повстання – найвідоміші серед поляків історичні факти.

Варто підкреслити, що ця «обізнаність» набула загального характеру, не дивлячись на ідеологічне трактування проблематики підпілля в період панування комунізму. До 1956 р. про вояків АК писали лише чорними барвами, були вони – згідно з комуністичною пропагандою – варті презирства «запльовані карлики реакції»*. Відкриті розмови про боротьбу аківського підпілля з німцями стали можливі лише після смерті й Сталіна і Болеслава Берута (провідника Польської об'єднаної робітничої партії). Саме в цей час члени АК були поділені на «злих» офіцерів та «добрих» вояків. Водночас формування націоналістичного підпілля й надалі підлягали всебічному засудженню. Подібно оцінювалась діяльність партизанів, які боролися після війни з комуністами. Вже в часи ПНР, не дивлячись на ідеологічні і цензурні обмеження, багато було зроблено для дослідження історії АК. Праці Томаша Стжембоша, Гжегожа Мазура, Міхала Фіялки, Зигмунда Маньковського відображають панораму польського руху опору¹.

* «Запльований карлик реакції» – вислів, широко пропагований владою комуністичної Польщі після Другої світової війни стосовно вояків Армії Крайової. Походить з плакату Володимира Закревського «Велетень і запльований карлик реакції», виданого у Лодзі в 1945 р. На плакаті зображено солдата Народної польської армії, який нагхненно зі зброєю в руках рветься до бою, і чоловічка маленького зросту, який плюється, з табличкою на шії «АК». Плакат також був відомий під назвою «АК – запльований карлик реакції». У 1980 р. в Лондоні з'явилась книжка воїна АК Петра Возняка «Запльований карлик реакції: спогади АК-івця з ув'язнень в ПНР» / Maj E. „Zapluty karzeł”, czyli fragment dziejów stosunków między Narodową Demokracją a Józefem Piłsudskim w latach 1918-1921 // ANNALES UNIVERSITATIS MARIAE CURIE-SKŁODOWSKA. – Lublin. – Vol. IV. – 1997; Woźniak P. Zapluty karzeł reakcji: wspomnienia AK-owca z więzień w PRL. – Londyn, 1980.

Перелом 1989 р. дозволив історикам порушити тему повоєнної антикомуністичної партизанки. Партизани, які після приходу Червоної армії добровільно обрали подальшу боротьбу або були до неї змушені комуністичними репресіями, швидко стали всіма шанованими романтичними героями: «приреченими воїнами»*, які, не задумуючись, пожертвували своїм молодим життям. Боротьба членів повоєнного підпілля трактується як логічне продовження тієї, що розпочалася в роки війни. Серед дослідників цієї проблематики можна назвати Томаша Лабушевського і Казимира Краєвського, Пьотра Нівінського, Славоміра Полешака, Мачея Коркуча та інших².

Падіння комунізму сприяло також дослідженню маловідомої історії підпілля в східних воєводствах II Речіпосполитої, що опинилися в 1939 р. під радянської окупацією. Суцільною «білою плямою» польської історіографії була діяльність польського підпілля за період від приходу радянських військ 17 вересня 1939 р. до наступу німців на СРСР у червні 1941 р. Існуючі з 1989 р. на цю тему праці, серед них Єжи Венгерского, Томаша Стжембоша та Лонгіна Томашевского, були цілком новаторськими, однак стосувалися, насамперед, ситуації в регіонах³. Докторська дисертація Рафала Внука «За першого совета», опублікована в 2007 р., є спробою узагальнити напрацювання із зазначеної проблематики польських істориків попередніх десятиліть. Автор, працівник Люблінського університету, а також Інституту політичних досліджень Польської академії наук, який раніше переважно цікавився польським підпіллям після 1944 р.⁴, вирішив дослідити польське підпілля на всіх теренах II Речіпосполитої, що в 1939–1941 рр. опинилися під радянською окупацією. Замір цей, як можу судити, здійснено успішно.

Як зазначає автор, уже в вересні 1939 р., одразу ж після приходу «советів», стихійно почали формуватися десятки різних локальних підпільних організацій (невеличка група утворилася навіть у Полтаві – розбито її наприкінці 1940 р.). Досить швидко здійснені перші спроби їхньої консолідації навколо Союзу збройної боротьби (СЗБ), загальнодержавної організації з центральним управлінням у Варшаві, що підпорядковувалась урядові Речіпосполитої на еміграції. Процес об'єднання підпілля не завжди був легким. На перешкоді неодноразово ставали політичні розбіжності. Поділи між народниками та пілсудчиками (прихильниками Національної партії (Stronnictwo Narodowe) і правлячої до 1939 р. санації) призвели до того, що в Львівському окрузі СЗБ (до складу якого входила вся Східна Галичина) виникли дві незалежні підпільні організації т. зв. СЗБ-1 і СЗБ-

* «Приречені вояки» – вояки польського підпілля, що боролися проти комуністичної влади в 1944–1963 рр. Широко відомий вислів запровадив польський журналіст і письменник, а в роки війни член партизанки АК Єжи Шляскі (псевдо «Нечуй»), автор однойменної книги «Приречені вояки», опублікованої вперше у Варшаві в 1996 р. Останнім «приреченим вояком» вважається Йозеф Франчак (псевдо «Лялек» або «Лялька», «Лялюся»), який загинув в облаві під Пясками (Люблінське воєводство) 21 листопада 1963 р. / Ślaski J. Żołnierze wyklęci. – Warszawa, 1996; Poleszak S. Kryptonim «Pożar». Rozpracowanie i likwidacja ostatniego żołnierza polskiego podziemia niepodległościowego Józefa Franczaka «Lalka», «Lalusia» (1956-1963) // Pamięć i Sprawiedliwość. – 2005. – nr 8 (2).

2. Перша підтримувала контакти безпосередньо з урядом у Парижі, друга – з підпільним центром, розташованим у межах німецької окупації. Обидві організації суперничали між собою, не визнавали один одного.

Рафал Внук вважає, що загальна кількість членів усіх підпільних організацій у східних воєводствах II Речіпосполитої в 1939–1941 рр. коливалась від 25 до 30 тис. осіб. Він констатує: «На початок 1940 р. польське підпілля під радянською окупацією розпоряджалося такими ж силами, як підпілля на території Генерального губернаторства. Це відбувалося попри незрівнянно слабший на Кресах польський людський потенціал» (с. 368). Це означає, що більший відсоток польського населення брав участь у русі Опору під радянською окупацією, ніж під німецькою. Причиною цього було не лише високе почуття патріотизму, притаманне полякам, які проживали на східних землях II Речіпосполитої, а й, насамперед, усвідомлення власної слабкості порівняно із національними меншинами, які на цих теренах становили більшість.

Польське підпілля готувалося до повстання, що мало вибухнути з початком війни Франції та Англії з СРСР. Розраховували на підтримку Румунії, яка також відчувала загрозу з боку «совєтів» та в свій час підписала договір з Польщею про співпрацю супроти СРСР. Перші підпільні групи збирали зброю і розвідувальні матеріали, розробляли план повстання. Цікаво, що після початку депортацій на схід в середовищі польського підпілля обговорювалися ідеї відрядити загони на залізничні колії, які мали б запобігти чи хоча б ускладнити примусові вивезення.

Відбувалися також збройні акції підпілля. У Львові здійснено невдалий замах на маршала С. Тимошенка, розроблено план усунення В. Василевської. Хіба тільки живучістю польської повстанської ідеї можна пояснити спробу захоплення Чорткова (т. зв. «Чортківське повстання»). До «повстання», що не мав жодного шансу на успіх, дійшло вночі з 21 на 22 січня 1940 р., а саме в річницю січневого повстання 1863 року. Полякам, попри слабе озброєння (мали невелику кількість пістолетів і... ножі) вдалося роззброїти і вбити декількох охоронців та захопити шпиталь. Під час спроби роззброїти варту в казармах один червоноармієць підняв тривогу, чим перешкодив захопленню складу зброї і роззброєння гарнізону. Це призвело до зриву всього плану. Рано до Чорткова дісталась радянська підмога і розпочала облаву на повстанців. Арештовано понад 100 учасників, з яких щонайменше 21-го засуджено до смерті. Головним організаторам «повстання», не дивлячись на переслідування, вдалося утекти до Румунії, однак їхня подальша доля невідома.

Значно інтенсивніше польське підпілля діяло в південно-східних воєводствах II Речіпосполитої, зокрема в регіонах Ломжі і Білостоку, де переважало польське населення. Там вдалося навіть утворити партизанські відділи, які здійснювали дрібні збройні акції супроти комуністичної влади: вбивали партійних активістів, осіб підозрюваних у зраді, а також певних функціонерів органів безпеки. Активність польської партизанки зросла навесні 1940 р. Такі зміни були спричинені радянськими депортаціями. Локальний комендант підпілля Ян Органіста, цитований Р. Внуком на ст. 265, пояснює: «Організації, що виникли в цей час, не мали на меті жодного саботажу, як-от підрив мостів чи російських скла-

дів, але помста, крик дітей і матерів болісно відлунювали в польських серцях. Із тих людей, яким вдалося врятуватися від арешту у лісі, поставали групи бійців, готових на все. Вони ухвалили: своє життя продати дорого – зуб за зуб».

Автор книги «За першого совета» звертає увагу, що польська конспірація від самого початку мала слабкі сторони. Серед них легковажне ставлення до діяльності офіцерів НКВС, яких партійні активісти вважали неорганізованими і неосвіченими. Недотримання глибокої конспірації було також спричинено поширеною думкою, що радянська окупація триватиме лише до весни 1940 р., поки, як передбачали, Франція й Англія розправиться з німцями (а потім з СРСР). Саме з німецьким наступом можна пов'язати масові арешти, здійснені радянськими органами безпеки в лютому-березні 1940 р. Ці й наступні ув'язнення знищили польське підпілля. Тільки в Поліському воєводстві між лютим і червнем 1940 р. арештовано приблизно 250 членів Польської військової організації (с. 284–285), мова йде лише про одну структуру, справжня кількість зловлених підпільників на Поліссі була ще більшою. За звинуваченням у зв'язку з підпіллям НКВС арештував у 1939–1941 рр. аж 16 758 осіб. Лави підпілля були дезорганізовані також внаслідок депортацій вглиб СРСР. Більшість ув'язнених засуджено на кількадесят років табору, а кілька тисяч розстріляно.

«Совети» прагнули не лише знищити підпілля, а й контролювати його (принаймні, якщо йдеться про Союз збройної боротьби). Найбільших успіхів комуністи досягли в Східній Галичині і на Волині. Радянські силові структури по черзі заарештували командирів львівського підпілля генерала Мар'яна Жегота-Янушаїтиса, генерала Мечислава Борута-Спеховіча, полковника Владислава Котарського, а полковника Владислава Жебровського, який спробував утекти до Румунії, вбито на кордоні. Наступний комендант Львівського округу СЗБ-1 полковник Еміль Мачелінський «Корнель» був завербований НКВС. Отже, від початку 1940 р. СЗБ-1 керував радянський агент. Очевидно, «совети», в організованій ними грі, хотіли через «Корнеля» й інших завербованих агентів не тільки контролювати польське підпілля на «своєї» території, а й використати СЗБ у ГГ проти німців, що було особливо важливо у випадку німецько-радянської війни. Праця «Корнеля» паралізувала діяльність СЗБ-1. Мало того, спричинила хвилю арештів серед членів підпілля в Білостоцькому окрузі, які необачно нав'язали близькі контакти з львівським СЗБ. Мачелінський керував львівським підпіллям аж до червня 1941 року. Його діяльність з часом викликала все більшу підозру і наприкінці 1941 р. суд СЗБ засудив його на смерть за зраду. Вирок було виконано. Водночас СЗБ-2 був знищений арештами. Р. Внук не виключає, що серед залишків організації діяли інші радянські агенти, яких і дотепер не розкрито.

Радянські агенти очолювали також СЗБ на Волині. Серед них був шеф штабу округу Рівне Болеслав Зимон. Він доклав максимум зусиль до знищення округу СЗБ-Волинь наприкінці березня – початку квітня 1940 р. Потім, «дивом урятований», він залишився під німецькою окупацією, де звітував про ситуацію на Волині й отримав доручення повернутися під радянську окупацію з метою... відбудови волинської організації. Завдяки «допомозі» Зимона «совети» від початку контролювали спроби відновлення львівського підпілля, яку розпочав

прибулий з ГГ полковник Леопольд Окулицькі. Через кілька місяців його арештували. Після вибуху німецько-радянської війни СЗБ засудив Зимона на смерть, однак цей вирок не було реалізовано. Його подальша доля невідома.

Під час слідств, на думку Рафаїла Внука, функціонери НКВС «намагалися зорієнтуватися, чи вдасться поляків, та й саме польське підпілля, використати в майбутній війні з Німеччиною, а також, як поляки сприйняли б побудову комуністичної польської держави. Відлуння цього можна відшукати в протоколах допитів заарештованих [...] польських провідників» (с. 39).

Не тільки НКВС, а й Абвер намагався використати польське підпілля для власних цілей. Німці намагалися перевербувати членів польських організацій, затриманих при перетині німецько-радянського кордону, і з їх допомогою встановити контроль над підпіллям під радянською окупацією. Завдяки цьому можна було отримувати цінну таємну інформацію, впливати на можливі польські диверсійні акції, корисні для німецької армії. Водночас вчасно встановлений контроль над підпіллям, уберігав німців від додаткових неприємностей з боку польської конспірації після захоплення цих територій Вермахтом. І якщо на території СЗБ-Львів у «таємній грі служб» перемогли радянські органи безпеки, то в окрузі (відповідник повіту) Августів ситуація була протилежна. Своєму успіху в зазначеному регіоні німці завдячували... українцю, полковнику армії УНР і контрактному офіцеру польського війська, Петру Дяченку. Після падіння Польщі він опинився в Сувалках, де співпрацював з Абвером, займався розвідкою в радянській прикордонній зоні. Без сумніву, служба в польському війську (брав участь в польській кампанії 1939 р.) полегшувала його діяльність. Він зміг схилити до співпраці засновника і водночас провідника Польської армії визволення (ПАВ), яка діяла в повіті Августів, підхорунжого Едварда Станкевича (псевдо «Давер»). За згодою Дяченка і Станкевича члени ПАВ «в обмін на розвідувальну інформацію отримали допомогу при перетині кордону, можливість переховуватися під час облав НКВС на німецькій стороні та вільного пересування по Сувалках і околицях» (а ця територія перебувала під німецькою окупацією). Внук описує діяльність Дяченка (с. 270–274), яка тривала до червня 1941 р. Варто підкреслити, що всі подібні контакти з німцями були рішучо засуджені центральним керівництвом СЗБ.

Автор не розглядає інших національних рухів, що діяли водночас із польським підпіллям на одній території: українського, литовського, білоруського, а також – напевно найменш дослідженого – єврейського, звертаючись до зазначеного питання лише під час характеристики невдалих спроб пошуку порозуміння між ними. Автор наголошує, що поодинокі спроби польсько-української співпраці мали місце лише на Волині. І це, не дивлячись на те, що місцеві народні діячі, пов'язані до 1939 р. з воєводою Генріхом Йозевським, були в ній дуже зацікавлені. На перешкоді співробітництва СЗБ і ОУН стали фундаментальні розбіжності щодо майбутньої державної приналежності Східної Галичини і Волині. Крім того, на цих теренах ОУН зовсім по-іншому ставилась до німців, ніж польська конспірація. Українські націоналісти розглядали III Рейх як єдину державу, зацікавлену в створенні незалежної української держави. Лише після нападу нім-

ців на СРСР відкрилося, настільки ці надії були марними. Поразкою також закінчилися спроби порозуміння з литовським і білоруським середовищем.

Лише в Пінську з польським підпіллям, як зазначає автор на основі радянських документів, нав'язала співпрацю єврейська організація Єврейський купецький клуб (ЄКК). Вона об'єднувала місцевих торговців та представників вільних професій, її члени, нібито, мали намір під час планованого повстання поповнити ряди польських загонів. Найвірогідніше, весною 1941 р. НКВС знищив ЄКК, заарештувавши її членів. СЗБ також співпрацював з сіоністами Білостоку (с. 211). Однак це були поодинокі випадки. У Вільнюсі пропозицію співпраці з СЗБ провідник сіоністської організації Менахем Бегін (майбутній прем'єр Ізраїлю) відкинув. Внук так пояснює це рішення: «сіоністська конспірація [...] свою головну мету вбачала в будівництві єврейської держави. Тому обезкровлення у боротьбі з советами було б нерозсудливим марнуванням людського потенціалу, такого потрібного для осередків в Палестині» (с. 367).

Без сумніву, «За першого совета» – книга, яка заповнює існуючу в польській історіографії прогалину. Внук створив каталог польських підпільних організацій та її окремих членів (у примітках він подає сотні прізвищ учасників підпілля, які діяли під радянською окупацією в 1939–1941 рр.). Хоча йому не вдалося уникнути деяких неточностей (в бібліографії обійдено деякі позиції предметної літератури, вживає помилково термін «вереснева кампанія» замість «польської кампанії» і т.д.), незаперечно його дисертація істотно розширює наше знання.

¹ T. Strzembosz. Akcje zbrojne podziemnej Warszawy 1939–1944. – Warszawa, 1983; G. Mazur. Biuro Informacji i Propagandy SZP-ZWZ-AK 1939–1945. – Warszawa, 1987; M. Fijałka. 27 Wołyńska Dywizja Piechoty AK. – Warszawa, 1986; Z. Mańkowski. Między Wisłą a Bugiem. Studium o polityce okupanta i postawach społeczeństwa. – Lublin, 1982. Серед праць, присвячених боротьбі з німцями, що були видані після 1989 р., можна виділити книги Марка Ней-Крвавича та Вальдемара Грабовського. Див.: M. Ney-Krwawicz. Komenda Główna Armii Krajowej 1939–1945. – Warszawa, 1990; W. Grabowski. Polska Tajna Administracja Cywilna 1940–1945. – Warszawa, 2003.

² Див.: K. Krajewski, T. Łabuszewskie. „Łupaszka”, „Młot”, „Huzar”. Działalność 5 i 6 Brygady Wileńskiej AK (1944–1952). – Warszawa, 2002; P. Niwiński. Okręg Wileński AK w latach 1944–1948. – Warszawa, 1999; S. Poleszak. Podziemie antykomunistyczne w Łomżyńskim i Grajewskim (1944–1957). – Warszawa, 20004; M. Korcuć. Niepodległościowe oddziały partyzanckie w Krakowskim (1944–1947). – Kraków, 2002.

³ Див.: J. Węgiński. Lwów pod okupacją sowiecką 1939–1941. – Warszawa, 1991; T. Strzembosz. Antysowiecka partyzantka i konspiracja nad Biebrzą X 1939 – VI 1941. – Warszawa, 2004; L. Tomaszewski. Kronika wileńska 1939–1941. – Warszawa, 1989 i ін.

⁴ Див.: R. Wnuk, Okręg Lubelski AK, DSZ i WiN. – Warszawa, 2000; а також головний редактор Атласу польського підземія невідомості 1944–1956. – Warszawa-Lublin, 2007.